

Online tartalmak konzorciumi beszerzése

A digitális tartalmak a széles közönség számára általában egyet jelentenek az ingyenességgel. Az esetek nagy részében ez így is van: a felhasználó ingyen olvashatja napilapok digitális változatát, híroldalakat, e-könyveket, nézhet filmeket – és fizetős esetben felbukkannak az ingyenességet kínáló kalózoldalak, amelyek nem mindig hívják fel a figyelmet arra, hogy nem jogtisztá tartalmat kínálnak. (A könyvtári kalózoldalak problémájáról legújabban Bodó Balázs közölt összefoglalást, a szabadon elérhető magyar e-könyves oldalakat pedig Kerekes Pál és Kiszl Péter mutatta be.¹⁾ A könyvtárosok azonban nagyon is tisztában vannak azzal, hogy a könyvtárban szolgáltatott, eleve digitálisan létrejött szakfolyóiratok, e-könyvek hozzáférése komoly anyagi teherterét jelent az intézmény számára. Könnyen előfordulhat az is, hogy egy-egy egyetemi vagy kutatóintézeti munkatárs az intézeti számítógépeket használva nem érzékeli, hogy mely tartalmak hozzáférhetők mindenki számára szabadon, és melyek azok, amelyet az intézményi előfizetésnek köszönhetően használhat a munkahelyén. A szakfolyóiratok online hozzáféréssel kapcsolatos problémákat összefoglalja Sipos Anna Magdolna tanulmánya.²⁾

Az online tartalmak beszerzése a szakkönyvtárak esetén már beépült a beszerzési folyamatokba, sok esetben átvette az elsőbbséget a nyomtatott dokumentumokhoz képest. Az online világ számtalan új lehetősége és kihívása a gyarapítási folyamatok terén is több új lehetőséget nyit a szakemberek előtt.

A könyvtárak már korábban is együttműködtek egyes gyarapítási kérdésekben, az online világ a nyomtatott példánytól való elszakadással azonban lehetőséget teremtett a beszerzések nagyobb mértékű összehangolására. Ennek az alapja, hogy a beszerzett digitális dokumentum nincs példányszámhoz kötve: egy szerződés keretében akár tucatnyi intézmény számára válhat hozzáférhetővé. A könyvtárak így konzorciumba tömörülve könnyebben megoszthatják a beszerzéssel járó feladatokat, az ügyintéztést és az előfizetési terheket.

A konzorciumalapítás alapja lehet földrajzi elhelyezkedés: gyakoriak az országos, megyei, állami könyvtári konzorciumok. Fontos szempont lehet a szakterületi vagy intézménytípus szerinti egyezés: akár határokon átívelő együttműködés keretében végzik a beszerzést egy-egy terület szakkönyvtárai, kutatóintézetei; akár egy országon belül jön-

nek létre közkönyvtárak, kórházi könyvtárak, jogi szakkönyvtárak konzorciumai. Minden esetben fontos természetesen az azonos szolgáltatás iránti igény: ennek megfelelően lehet konzorciumalapítási szempont a szolgáltatás iránti igény, függetlenül minden más szemponttól.³ A könyvtári konzorciumokat tömörítő ICOLC (*International Coalition of Library Consortia – Könyvtári Konzorciumok Nemzetközi Szövetsége*) tagsága több mint kétszáz konzorciumot számlál.

A konzorciumi beszerzés előnyei könyvtári oldalról könnyen érthetőek. Ide tartozik a párhuzamos munkafolyamatok kiküszöbölése, az adminisztratív és anyagi terhek megosztása, a gyarapítási szempontok összehangolása. De ezek mellett hasonlóan fontos lehet az egységes fellépés a kiadókkal, adatbázis-szolgáltatókkal szemben. Egy országos konzorcium lényegesen nagyobb tárgyalóerővel bír egy-egy önálló könyvtárhoz képest, így könnyebben tudja érvényesíteni a könyvtári szféra érdekeit. Ez alatt nemcsak az előfizetési díj mértékére gondolunk, hanem a szolgáltatások testre szabására (pl. az intézményi igényeknek megfelelő folyóiratsomag összeállítása), a hozzáférés mellett további szolgáltatások érvényesítésére (pl. a nyílt hozzáférésű publikálás egyszerűbb megvalósítása).

A kiadók részéről a konzorciumi együttműködés előnye az adminisztráció egyszerűsítése: nem szükséges több tucat intézménnyel külön tárgyalni, külön megállapodásra jutni, külön szerződést kötni. Ez kifejezetten előnyös olyan országokban, ahol a kisebb intézményeknél nyelvi korlátokba ütköznének, vagy ahol adminisztratív vagy finanszírozási okokból nehezebb volna egyesével megállapodásra jutniuk. A gyakorlati tényezők mellett a konzorciumi megállapodások segítik a kiadói termékek népszerűsítését, elterjedését egy-egy területen.

Magyarországon az Elektronikus Információs szolgáltatás (EISZ) Nemzeti Program segíti a könyvtárakat a konzorciumi beszerzésekben. A nemzeti program két stratégiai célja a tudományos tartalomszolgáltatás és a közművelődési feladatok ellátása. 2018-ban kétszáz tagintézmény számára több mint ötven adatbázishoz biztosít hozzáférést. Az intézmények között megtalálhatók felsőoktatási intézmények, kutatóintézetek, egészségügyi intézmények, közkönyvtárak, múzeumok, levéltárak, szakkönyvtárak és államigazgatási intézmények. Nemzeti programként nem kizárólag Magyarországon működő intézményekről van szó, több határon túli magyar intézmény is részt vesz a programban.

Felsőoktatási intézmények	52
MTA és kutatóintézetek	16
Egészségügyi intézmények	26
Közkönyvtárak	40
Múzeumok	28
Levéltárak	11
Szakkönyvtárak és államigazgatási intézmények	20
Kutatóintézetek	15
Mindösszesen	208
Ebből határon túli intézmény	6

1. táblázat: Az EISZ Nemzeti Program tagintézményi megoszlása 2018 októberében

Az EISZ a beszerzések adminisztratív ügyintézése mellett a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által biztosított központi költségvetésből százalékosan támogatja az előfizetéseket, az előfizetési díj egy részét átvállalva az intézményektől. Emellett az előfizetésekhöz a felsőoktatási intézmények számára az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI), az akadémiai kutatóintézeteknek a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) biztosít céltámogatást.

Az adatbázisok, e-folyóiratok és az e-könyvcsomagok beszerzése egy komplex döntéshozatali folyamat eredménye a tartalom és a költségvonzat nagysága miatt. A döntéselőkészítés évről évre számos feladatot ad az elektronikus források beszerzésével foglalkozó könyvtárosoknak, egyúttal azonban lehetőséget is biztosít arra, hogy minden évben átgondolják és dönthessenek ezeknek az igen költséges előfizetéseknél a meghosszabbításáról. Ennek a folyamatnak az egyik eleme a statisztikák használata: a magas használati statisztika jelezheti a beszerzés hasznosságát. Az állománygyarapítási feladatok támogatása mellett a statisztikák segítséget jelenthetnek a hozzáférési problémák felismerésében, a gyűjteményben lévő hiányok azonosításában, a felhasználói szokások elemzésében.

A használat mérése az elektronikus forrásoknál lényegesen egyszerűbb, mint a nyomtatott dokumentumok esetében. Az online szolgáltatásra alkalmas felület egyszerűen tudja mérni a rajta keresztül történt adatforgalmat, a sikeres és sikertelen kereséseket, a használati módot és időtartamot.

A használati metrikák között található olyan mérőszámok, amelyek minden e-forrásra alkalmazhatók, de általában kevésbé hasznos információt nyújtanak, mint például a platformra való belépések száma, a platformon való tartózkodás ideje, a keresések száma.

Léteznek azonban a használatról pontosabb képet adó, dokumentumtípus-függő statisztikák is:

- e-folyóiratcikkek teljes szövegű letöltéseinek és megtekintéseinek száma címek szerint, havi bontásban;
- e-folyóiratcikkek teljes szövegű letöltéseinek és megtekintéseinek száma címek szerint, megjelenési év szerinti bontásban;
- gold open access cikkek teljes szövegű letöltéseinek és megtekintéseinek száma címek szerint, havi bontásban;
- e-folyóiratcikkek teljes szövegű letöltéseire és megtekintéseire irányuló visszautasított kísérletek száma folyóiratcímek szerint, havi bontásban;
- e-könyvfejezetek teljes szövegű letöltéseinek és megtekintéseinek száma címek szerint, havi bontásban;
- e-könyvfejezetek teljes szövegű letöltéseire és megtekintéseire irányuló visszautasított kísérletek száma könyvcímek szerint, havi bontásban.

A dokumentumtípusokhoz igazodó statisztikák segítségével jól látható, hogy

- egy adatbázis mekkora része hasznos az intézménynek, releváns-e a teljes adatbázist előfizetni, vagy elég lenne csak bizonyos címeit;
- a használat mekkora része irányul open access cikkekre, milyen arányban fedi az előfizetési díj az egyébként sokszor szabadon elérhető tartalmakra fordítandó összeget;

- a kurrens és/vagy az archív tartalmakra van igény, amelyek esetleg korábbi örökös hozzáférés jogán egyébként is elérhetőek lennének;
- mit keresnek a felhasználók a nem előfizetett e-folyóirat- és e-könyvcímek közül, milyen irányba lenne érdemes bővíteni a tartalmakat.

A gyarapítást segítő következtetések mellett megfigyelhetőek használói szokások is az adatokból, amit a tájékoztatás, a kommunikáció és az infrastruktúra fejlesztése során hasznosíthatnak az intézmények:

- a használati adatok havi és heti bontása alapján megállapítható, hogy a szolgáltatás használata egyenletes az év során vagy kampányszerű (például vizsgaidőszakhoz kötődő);
- azonosítható, hogy milyen használati módon veszik igénybe az adatbázist (pl. IP-alapú azonosítással az intézmény számítógép-hálózatán vagy Shibboleth-azonosítás segítségével a jogosult felhasználók az intézményen kívülről);
- milyen böngészőt használnak az elérés során;
- milyen eszközökkel veszik igénybe a szolgáltatást, milyen az aránya az asztali számítógépeknek és a mobil eszközöknek, okostelefonoknak?⁴

A statisztikák közül nem csak a használat mérőszámai segíthetnek a döntéselőkészítésben. Ugyanilyen fontos mutató lehet az is, hogy az adott intézmény kutatói mely kiadónál, mely folyóiratokban, mennyit publikálnak, illetve mely folyóiratokra hivatkoznak leggyakrabban. A tudományos kibocsátásra vonatkozó információk az open access erősödésével egyre fontosabbá válhatnak, ha az intézmény a közzétételi díjakat is beépítheti a hagyományos gyarapítási költségtervekbe.

Természetesen a szolgáltatóktól begyűjtött statisztikák csak nyers adatok, melyek további elemzéseket igényelnek, és érdemes összekapcsolni más rendelkezésre álló adatokkal, mint például a költségek vagy éppen a felhasználói visszajelzések. Az így nyerhető egyik legfontosabb mérőszám az egy használatra jutó költség (előfizetési díj/használat), amelyet összevetve a releváns nemzetközi könyvtárközi kérés díjával fontos indikátorhoz jutunk az egyes előfizetések költséghatékonyságáról. Jó eszköz az egymáshoz hasonló források adatainak összevetése, valamint érdemes megkeresni a trendeket és a kiugró értékeket az adott forrás és az egyes címei által mutatott használati adatokban, melyeknek az okát feltárva akár döntést befolyásoló információkhoz is juthatunk.⁵

Adatbázisnév	költség/ nem OA cikkletöltés	használt/ összes nem OA folyóirat	intenzíven használt*/összes nem OA folyóirat	költség/ intenzíven használt	cikkletöltések száma	nem OA cikkletöltések száma	nem OA folyóiratok száma	OA publikálások száma	nem OA publikálások száma
Adatbázis 1	750 Ft	28,35%	1,52%	58 971 Ft	10215	9514	7950	0	0
Adatbázis 2	3 250 Ft	4,75%	0,66%	373 750 Ft	941	920	1220	17	138
Adatbázis 3	54 Ft	87,30%	61,90%	11 383 Ft	8493	8221	63	43	742
Adatbázis 4	1 223 Ft	20,44%	1,47%	64 638 Ft	2854	2854	3674	0	0
Adatbázis 5	6 080 Ft	100,00%	88,73%	339 804 Ft	3587	3521	71	5	21
Adatbázis 6	541 Ft	30,17%	12,40%	21 258 Ft	20577	18154	3725	0	0
Adatbázis 7	24 243 Ft	4,70%	0,14%	1 369 730 Ft	124	113	1425	0	5
Adatbázis 8	5 125 Ft	14,73%	0,62%	719 208 Ft	476	421	482	0	13

*az intézmény által a típusa és használati szempontjai szerint egy folyóiraatra meghatározott éves letöltési minimum feletti használat

2. táblázat: Használati adatokból nyerhető mérőszámok a döntéselőkészítéshez mintaadatakon

Vegyük figyelembe, hogy a használatot az egyes kiadók eltérő mérőszámokkal is jellemezhetik, vagy ugyanazokat a mérőszámokat különbözőképpen értelmezhetik. Ezt a problémát oldja fel a COUNTER szabvány bevezetése, mely forrástípusonként egysége-

sen definiálja a fő mutatókat (keresések száma, teljes szövegű letöltések száma, visszautasítások száma), biztosítva ezzel az összehasonlíthatóságot.⁶ Tehát ahol rendelkezésre áll, használjuk a COUNTER-alapú adatokat, melyeket a jelentősebb kiadók szolgáltatnak is. Azonban érdemes áttekinteni a kiadók nem szabványos statisztikáját is, mert sok értékes adalékkal szolgálhatnak, ilyen például a használat megbontása egyetemi karokra, kutatóintézetekre vagy a használt eszköz típusa (asztali számítógép vagy mobileszköz).

A statisztikák rendszeres gyűjtése a nagyobb intézmények számára időigényes feladat. Ennek megkönnyítésére fejlesztették ki a SUSHI protokollt, amelynek segítségével automatikusan arathatók a COUNTER használati statisztikák az intézmény által használt ERM (*Electronic Resource Management* – elektronikus források kezelése) rendszer számára.

Az EISZ konzorciumban előfizetett adatbázisok használati statisztikái nyilvánosan elérhetőek intézményi bontásban az EISZ honlapján.⁷ A tagintézmények támogatására az EISZ egy döntéstámogató rendszer fejlesztését kezdte meg 2018-ban, amely várhatóan 2019 közepétől a jelenleginél sokkal részletesebb statisztikákat, mutatókat és elemzéseket tesz majd elérhetővé az intézmények számára.

Az EISZ nemcsak a tagintézményeinek, hanem bármely elektronikus forrásokat használó intézmény és a teljes hazai kutatói közösség számára is nyújt szolgáltatásokat. A saját fejlesztésű COMPASS adatbázis, a magyarországi tudományos információforrások lelőhelyadatbázisa, amely közszolgáltatás jelleggel, ingyenesen elérhető.⁸ A COMPASS-ban jelenleg teljes körűen megtalálhatók az EISZ-en keresztül beszerzett tudományos elektronikus források, és folyamatosan bővül az intézmények egyéni adatbázis és e-folyóirat, illetve e-könyv előfizetéseinek gyűjteménye is.

A lelőhelyadatbázis a napjainkban elvárható igényeknek megfelelően többszempontú keresési lehetőséget biztosít a használóknak az információk különböző szintjein. Segítségével, pár kattintással megtekinthető, hogy mely adatbázisok érhetőek el egy adott intézményben vagy településen. Ellenben, ha valaki arra kíváncsi, hogy egy náluk hiányzó konkrét adatbázis hol férhető hozzá az országban, azt is egy egyszerű keresés eredményeképpen megkapja. A tájékozódást térképes nézet, valamint az intézményekre vonatkozó telephelyinformációk is segítik, hiszen egy-egy nagyobb intézménynek néha meglepő helyeken is találhatók kevésbé ismert intézetei, ahol szintén elérhetőek az előfizetett források.

Az egyik legtermészetesebb használat, ha egy folyóirat vagy könyv lelőhelyére van szükségünk, amely nincs meg az intézményünkben. A találati listában megtalálható a folyóirat oldalára vivő link, azaz, ha mégis valamely előfizető intézetben ülünk, akkor azonnal el is érjük. Továbbá látható a tartalmazó adatbázisok listája a folyóiratok elérhető évfolyamainak dátumával, és az előfizető intézmények listája, ahová például célzott könyvtárközi kérést tudunk küldeni.

A COMPASS rendelkezik cikk-keresővel is, ami a CrossRef API-ját használja, ezért DOI azonosító alapú keresést tesz lehetővé. Ennek segítségével konkrét cikkek hazai lelőhelyét is megtalálhatjuk, és szükség esetén célzott könyvtárközi kérést tudunk küldeni, vagy fel tudjuk keresni a hozzáféréssel rendelkező intézményt. Továbbá az Unpaywall API-ra épülő fejlesztés segítségével a találati oldalon megjelölésre kerülnek az Open Access elérhető cikkek, közvetlen link segítségével hozzáférést biztosítva a teljes szöveghez. Az Open Access folyóiratokban megjelent cikkeket arany színű, a repozitóriumban találhatóakat zöld lakat jelöli.

Az EISZ az elektronikus források konzorciumi beszerzése mellett a bemutatott szolgáltatásokkal segíti az intézmények munkáját, a kutatói közösséget és azokat, akik valamilyen formában kapcsolatba kerülnek az online szakirodalmi forrásokkal.

Jegyzetek

1. Bodó Balázs: *The Genesis of Library Genesis: The Birth of a Global Scholarly Shadow Library*. In: Joe Karaganis (szerk.): *Shadow Libraries*. Cambridge, MIT Press, 2018. pp. 25–51. Elérhető: <https://mitpress.mit.edu/books/shadow-libraries>
Kerekes Pál – Kiszl Péter: *Magyar irodalom a világhálón*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/18600/18678/18678.pdf>
 2. Sípós Anna Magdolna: A folyóiratkrízisről: A szakfolyóiratok kiadási modelljének változásairól és áremelkedési tendenciáiról könyvtáros szemmel. 1. rész. = *Könyvtári Figyelő*, 63. köt. 1. sz. 2017. pp. 9–22. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00100/00143/00343/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2017_1_009-030.pdf
 3. Horton, Valerie: *Library Consortia Overview*. In: Horton, Valerie – Pronevitz, Greg (szerk.) *Library Consortia: Models for Collaboration and Sustainability*. Chicago, ALA, 2015. pp. 1–10.
 4. Dér Ádám – Lencsés Ákos: Az EISZ Nemzeti Program szerepe a könyvtárak külföldi szakirodalommal való ellátásában. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 64. köt. 5. sz. 2017. pp. 241–246. Elérhető: <http://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/972/10385>
 5. Verminski, Alana – Kelly Marie, Blanchat: *Fundamentals of electronic resources management*. London, Facet Publishing, 2017.
 6. *COUNTER Code of Practice: Release 5*. Counter, Winchester, 2017. Elérhető: https://www.projectcounter.org/wp-content/uploads/2017/10/Release5_20171013-1.pdf
 7. <http://eisz.mtak.hu/index.php/hu/statisztika.html>
 8. <http://compass.mtak.hu/>
-
-

